Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине
Сарајево, 1976.

Др Енвер Имамовић

ЕКСПОАТАЦИЈА ЗЛАТА И СРЕБРА У РИМСКОЈ ПРОВИНЦИЈИ ДАЛМАЦИЈА

Повијест истраживања античког рударства на подручју римске провинције Далмације доста је старог датума, али се одмах мора примијетити да је опсег радова о томе доста мален, тим више ако је ријеч управо о експлоатацији племенитих метала. Напомене римских писаца и трагови на теренима дали су довољно материјала да се закључи да су Римљани у овим странама спроводили интензивне рударске радове, али, на жалост, ни до данас се није појавио један опсежнији рад који би третирао тај проблем. У дјелу Ђ. Симића *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951, дат је осврт и на античко рударство, али не у довољној мјери, тим више што нису подједнако обухваћене све гране рударске експлоатације, као нпр. експлоатација жељеза итд. Међутим, многобројни чланци и прилози о античком рударству су написани у разним бројевима *Гласника Земаљског музеја*, као и у њемачком издању *Wissenschaftliche Mitteilungen aus B. u. H*, док успутне напомене налазимо у разним дјелима у којима се описује геологија наше земље, или у разним чланцима друге природе у којима се обрађује разноврсна проблематика античке доби наше земље. Од тих радова довољно је споменути Г. Новака (*Поглед на прилике радних слојева у римској провинцији Далмацији*, »Хисторијски зборник«, Загреб 1948, бр. 1—2), па В. Микољија (*Најстарије рударство Хрватске*, одјељак: Почеци троске на градиштима, »Спремност«, Загреб, коловоз 1944), Фердо Шишић (*Повијест Хрвата у вријеме народних владара*, Загреб 1925), итд.

Када је конкретно ријеч о експлоатацији злата и сребра у античко доба, тада се мора рећи да је написано неколико радова посвећених искључиво томе проблему. Да споменемо само нека: *A. Rücker, Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien*, Wien 1896; R. A. Hoffer, WMBH V. (1897); О. И. Ев. Кујунџић ГЗМ XXVIII. (1916), п. 479 ид; Ј. Петровић, *Смјена култура на Лашви*, »Напредак«, Сарајево 1947; итд.

Међутим, у посљедње вријеме је наше знање о овом проблему доста узнапредовало, и то захваљујући првенствено неуморном раду пок. Есада Пашалића, који је у низу чланака и радова освијетлио овај проблем у великој мјери. Један од његових

главних радова тог правца је *О античком рударству у Босни и Херцеговини,* ГЗМ. IX. (1954). п. 47—75, гдје је синтетички и прегледно обрадио комплетно античко рударство на територији некадашње римске провинције Далмације, богато се користећи резултатима својих теренских истраживања, чиме се добио сасвим нови увид у ту проблематику. Обрада је извршена системом географских регија с богатим прилогом литературе и изворне грађе. О истом проблему је писао и у своме познатом дјелу *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини,* Сарајево 1960. п. 91—97, гдје је ишао још даље у разради проблема античког рударства. Смрт је овог неуморног радника прекинула у фази интензивних дугогодишњих теренских радова на нашем најпознатијем античком рудишту жељезних руда — Сане и Јапре.

Ове уводне напомене смо изнијели да се виде резултати у обради једне тако важне проблематике као што је рударство. Док о истом проблему, ако је ријеч о другим римским провинцијама, постоји богата литерарна грађа у којој је опсежно и беспријекорно обрађено римско рударство, дотле иста активност у нашој земљи, која је у извјесним повијесним фазама римског државног живота била у првом плану, ни у коме случају није добила нити у домаћој нити у свјетској литератури оно мјесто које заслужује. Довољно је само споменути да се, како у домаћој тако и у страној литератури, провлачила тврдња да у нашој земљи није уопће постојала рударска активност у претхисторијско доба, но налази по теренима дали су сасвим други суд и слику. Треба само споменути Мрачај и Машкаре, те остале локалитете који су дали довољно доказа да се побију ранији закључци. Управо и овај наш рад је проистекао из жеље да се јавности прикаже једна интензивна рударска дјелатност у доба Римљана. Овдје смо обрадили само експлоатацију племенитих метала, тј. злата и сребра, као даљи прилог познавању рударства у античко доба наше земље.

Већ од самог освајања територија и стварања провинције, Далмација је постала веома важна за Римљане због свог привредног богатства, на првом мјесту рудног блага, па се уз провинцију Хиспанију и Галију убрајала у рударске провинције првог реда. Почевши још од Аугустовог доба па све до времена сеобе народа, у њој су се експлоатирале разноврсне руде, као злато, сребро, бакар, олово, жељезо; ту се копала со, кориштена су минерална врела, топлице итд. Чим су Римљани чвршће запосјели шири територ провинције Илирик, односно територ касније провинције Далмације, одмах су пришли интензивној експлоатацији рудног богатства. С обзиром на вријеме експлоатације уочавају се двије фазе. Прва фаза би обухваћала вријеме почевши од цара Аугуста до Трајана — када су се интензивно експлоатирали углавном племенити метали, на првом мјесту злато. Друга фаза би захватала вријеме од цара Трајана па све до пада Западног римског царства, када се смањује или потпуно нестаје експлоатација злата а почињу се интензивно експлоа-

тирати друге руде, на првом мјесту жељезо. Ова констатација је заснована на резултатима теренских истраживања, с обзиром на трагове и опсег експлоатације, као и литерарна дјела античких писаца који нам дају податке о томе.

Експлоатација злата

Да се у провинцији Далмацији у доба Римљана експлоатирало злато, поред директних трагова на самим теренима то нам потврђује и литерарна грађа неких античких писаца у чијим су дјелима сачувани ти подаци. Експлоатацију злата у провинцији Далмацији помињу слиједећи писци: Анај Флор, Плиније Старији, пјесници Стације и Марцијал. Истина, њихови подаци су сасвим кратки, али су за нас веома драгоцјени.

Анај Флор у својим *Епитомама* пише слиједеће:

»Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videntur.«[1])

Плиније Старији у дјелу *Naturalis Historia* доноси слиједећи податак о добијању злата у Далмацији:

»Invenitur (sc. aurum) aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens.«[2])

Далматинско злато су опјевали и неки римски пјесници. Тако пјесник Стације, који је живио концем I стољећа н. е., у пјесми *Epithalamion in Stellam et Violentillam,* гдје описује раскошан изглед једне куће, пише:

»Digna deae sedes, nitidis nec sordet ab astris
Hic Libycus Phrygiusque silex, hic dura Laconum
Saxa virent: hic flexus onyx, et concolor alto
Vena mari, rupesque nitent, quis purpura saepe
Coebalis et Tyrii moderator livet aheni.
Pendent innumeris fastigia nixa columnis,
Robora Dalmatico lucent satiata metallo.«[3]

---

[1]) L. Annaeus Florus, *Epitomae* 1, III, 25, izd. Halm, Leipzig 1879. p. 99; »Тада Аугуст нареди Вибију да их сасвим покори, и овај присили дивље племе на копање земље и испирање злата; тај народ, иначе похлепан на све, истражује (злато) с таквом преданошћу и марљивошћу да изгледа као да га копа за своје потребе.«

[2]) C. Plinius Secundi, *Naturalis historia* (libri XXXII-XXXVII), izd. Weidmann, Berlin 1873. knj. XXXIII, gl. 21: »Ако је среће, ту се нађе злата на површини земље, тако да се у своје вријеме за владања Нерона у Далмацији копало појединих дана (у сретан дан) по 50 фунти.«

[3]) P. Paninius Statius, *Silvae,* Lib. I, Ecloga II, stih 147—153, izd. Klotz, Leipzig 1911: »Стан је достојан богиње и не заостаје за сјајним звијездама. Овдје је либијски и фригијски мрамор, ондје тврди лаконски камен зеленкастог сјаја; овдје вијугасти оникс и жиле камена, којем често може завидјети лаконски гримиз и мајстор тирског мједеног котла. Спуштају се забати наслоњени на небројене ступове, сја храстовина богато украшена далматинском ковином.«

Даље, у еклоги *Consolatio ad Claudium Etruscum*, у своме дјелу *Silvae*, наводећи богатства разних крајева Римског царства, Стације пише:

»Quidquid ab auriferis eiectat Hiberia fossis,
Dalmatico quod monte nitet, quod messibus Afris
Verritur . . .
. . .uni parent commissa ministro«[4])

Исти пјесник у свом *Lyricum ab Vibium Maximum* пјева:

»Quando te dulci Latio remittent
Dalmatae montes, ubi Dite viso
Pallidus fossor redit erutoque
Concolor auro?«[5])

Надаље, пјесник Марцијал, такођер из I стољећа н. е., у својим епиграмима Далмацију назива »златоносна земља«:

»Ibis litoreas Macer Salonas
. . . .
. . . .
. . . .
Felif auriferae colone terae.«[6])

Све ове вијести о добијању злата у провинцији Далмацији односе се на I стољеће н. е., и према наведеним подацима видимо да је ту експлоатацију започео још цар Аугуст, одмах након угушивања Батоновог устанка, када је издао наредбу своме намјеснику у Далмацији Вибију да приступи експлоатацији тамошњег злата. И прије него што су Римљани покорили ове крајеве било им је добро познато њихово рудно богатство, што је, без сумње, Римљанима био један од основних разлога освајања и покоравања ових земаља. Прије свега било је у питању злато, које се копало у овдашњим рудницима и које је путем трговине већ раније пристизало у Италију, односно у Рим. Да је тако било видимо и по томе што је цар Аугуст наредио експлоатацију тих рудника непосредно након угушивања споменутог устанка, тј. након коначног потчињавања овог дијела Илирика. Осим тога,

---

[4]) Statii *Silvae*, Lib. III, Ecloga III, stih 89 ss: »Што год избацује Иберија златом богатих рудника, што се год блиста у далматинском горју и што се згрће од афричких жетви... све је повјерено управи једног службеника.«

[5]) *Silvarum* IV 7, стихови 13—16: »Када ћете љупком Лацију повратити далматинске планине, гдје се рудар враћа из дубине подземља блијед и жут као злато које је ископао.«

[6]) Valerius Martialis, *Epigrammaton*, libri X, LXXVIII, stih 1 i 5: izd. Gilbert, Leipzig 1896. p. 247—248: »Макро, отићи ћеш у Салону, која је на морској обали... сретни становниче земље богате златом.«

управо у то вријеме Рим се налазио на сигурном путу економског и војног успона и биле су му потребне огромне количине свакојаког метала, прије свега злата. Уз то, ти метали су били потребни како за напад тако и за обрану. Жељезо, као и злато, Рим је до тада, добијао углавном из старих покорених провинција, и сада, када је дошао у посјед богатих рудника, прво је приступио експлоатацији злата, мада је Далмација обиловала и другим металима. Намјеснику Вибију су биле такођер добро познате економске прилике провинције Далмације, те одмах прилази спровођењу наредби цара Аугуста.

Из податка што нам га даје Флор видимо да је намјесник Вибије пришао спровођењу тих наредби на тај начин што је ангажирао за рад илирска племена која су обитавала на подручју те експлоатације, и то тако што их је једноставно »присилио на копање земље«. По тој вијести судимо да се то племе налазило негдје у брдовитом дијелу провинције, и Вибије га је морао »сасвим« покорити прије ангажирања у експлоатацији. Даље, нема сумње да се ради о племену које је те руднике прије римског освајања држало у својим рукама и чији су припадници били, дакле, врсни рудари, што је, дакако, Римљанима било добро познато.

Сви писци који нам доносе вијести о добијању злата у провинцији Далмацији нигдје не спомињу мјесто гдје се оно копа, него само наведу да је то у провинцији Далмацији, или злато ископано на томе подручју једноставно називају »далматински метал«. С тим у вези већ су се раније многи истраживачи бавили проблемом одређивања тих златоносних рудишта. Пошто антички писци спомињу оба начина експлоатације, тј. и испирање из ријечних наноса и копање из рудних жила, да би се одредила та рудишта, односно да би се дао одговор на то питање, неопходно је да се осврнемо на два важна проблема. Прво, треба да се упознамо с границама које су означавале провинцију Далмацију, односно да видимо која су то подручја која је обједињавала та провинција, а друго, да се осврнемо на геолошку слику тог подручја, што представља полазну точку одређивања рудишта.

Након што је угушен Батонов устанак (6—9. год. н. е.), ради лакшег владања Римљани су 10. год. н. е. до тада јединствену провинцију Илирик (provincia Hillyrici, Illiricum) подијелили на двије провинције: Панонију и Далмацију. Главни град Паноније постао је Poetovio (Птуј), а Далмације Salona (Солин).

Од Аугустовог времена граница Далмације је текла од ријеке Раше у Истри према Карловцу, одатле нешто јужније према Великој Кладуши, јужно од Босанског Новог, сјеверно од Старог Мајдана, јужно од Бање Луке, одатле даље према Добоју, па на исток према ријеци Колубари, западној Морави, и одатле је скретала на југ долином ријеке Ибра, па према ријеци Мат (Mathis) у данашњој Албанији. По томе се види да је граница ове провинције задирала дубоко на исток у данашњу Србију, па јој је припадао и данашњи Чачак, а на тој страни је граничила

са провинцијом Мезијом. На југоистоку је допирала до Шар-планине, а јужна јој је граница био град Љеш.[7])

Од свих планина на томе подручју које су рудоносне на прво мјесто долазе планине средње Босне, које у својој утроби крију многе и разноврсне руде. Уз остале руде ту има и злата, и, колико је до данас познато, на читавоме подручју које је запремала ова провинција нигдје се не наилази на руде злата до у средњобосанским планинама, као што су нпр. Враница, Зец, Битовиња, Шћит, Погорјелица итд., а дакако и све су ријеке које имају извориштa у том рудогорју златоносне.[8]) У приморском дијелу Далмације ријеке које би дошле у обзир као златоносне јесу: Цетина, Крка са Циклом те Зрмања. У унутарњем дијелу налазе се ове ријеке: Фојница, Босна, Врбас, Лашва, горња Рама те горња Неретва. Према резултатима истраживања утврђено је да приморске ријеке, односно ријеке Цетина, Крка са Циклом те Зрмања, у себи не садрже златоносни пијесак пошто извиру у кршу који не садржи злато.[9]) Међутим, све ријеке у унутарњем дијелу провинције Далмације, односно ријеке које се налазе на данашњем територију Босне и Херцеговине, веома су богате златоносним наносима. Тако је златоносни нанос констатиран у ријеци Врбас на подручју од извора до Јајца, као и у свим њезиним горњим притокама, од којих је најпознатија Бистрица. Ријека Фојница је златоносна у читавом свом току са притокама: Жељезница (Гвожђанка), Млава, Бучевац и Рикавац. Ту су још ријеке: Крешевчица, Лепеница, ријека Босна у току од Високог до Јањића код Зенице, па ријека Лашва са многобројним притокама, од којих су најпознатије: Јасеница, Биљила, Орам, Крушчица, Козица те низ мањих потока. Све ове ријеке извиру у брдима која су богата златном рудом, па се може рећи да су златоносне оне ријеке које извиру у подручјима богатим златоносним рудама или протичу кроз њих. Такав је случај са ријe-

---

[7]) О границама Далмације на југ до ријеке Мат и на исток до ријеке Колубаре и Ибра види A. Domaszewski, *Die Grenzen von Moesia Superior und der Illyrische Grenzoll*, Archeol. epigr. Mittheilungen Vol. XIII, Wien 1890. p. 129 i d; Н. Вулић, *Октавијанов илирски рат*, Глас Српске Краљевске Академије, књ, LXXII, Београд 1907, стр. 8—10; За панонско-далматинску границу: C. Patsch, Glasnik Zemaljskog Muzeja, VII. 1895. p. 575; H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, XVII, *Illyricum et Thracia;* A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des Arhäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Neue Folge, III Heft, 1938 (karta: Römische Provinz Dalmatien); Е. Пашалић, *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини*, ГЗМ. Сарајево 1960 (прилог: карта античких насеља, цеста и рудника у Босни и Херцеговини).

[8]) О рудном потенцијалу златоносних руда и налазима злата на овоме подручју види: F. Katzer, *Geologija Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1926, p. 223—224; B. Walter, *Beitrag zur Kenntniss der Erzlagerstätten Bosniens*, Sarajevo 1887. p. 92, 151—161; A. Rücker, *Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien*, Wien 1896. p. 19—28; K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Praha 1897. p. 41—42; F. Tućan, *Naše rudno blago*, Matica Hrvatska, Zagreb 1919. p. 24—26; В. Симић, *Историски развој нашег рударства*, Београд 1951. п. 11 и 109.

[9]) Ф. Туђан, *Наше рудно благо*, стр. 34.

кама у средњој Босни, док се то не би могло рећи за друге дијелове провинције Далмације, било да се ради о панонском дијелу провинције или западном дијелу, почев од Истре, преко Лике и западног дијела Босне, или пак о источном дијелу провинције. Већ од Зенице према истоку до ријеке Колубаре и Јужне Мораве нигдје нема ријека са златоносним наносима, а, како смо видјели, тако стоји и са приморским дијелом провинције Далмације. Узевши све то у обзир, може се без резерве тврдити да се све вијести античких писаца о добијању злата у Далмацији односе управо на подручје данашње Босне, гдје су на концу и констатирани трагови те експлоатације, за које се утврдило да потјечу из римског периода.

Од писаца који спомињу добијање злата у овим крајевима за нас је најинтересантнија Плинијева вијест гдје се напомиње да се у тој провинцији само у једном дану добијало 50 фунти злата (16—17 кг). Тај податак заслужује извјесну пажњу, па ако бисмо наведени износ примили и са извјесном резервом, ипак нам то потврђује да су та рудишта била веома богата и да су се ту изводили опсежни радови.

Проучавајући ту Плинијеву вијест, до данас су се многи истраживачи питали гдје би се та рудишта могла налазити. У средњој Босни покрај многих ријека и потока налазе се безбројне хрпе испраног пијеска и прекопане земље, па су једни истраживачи узимали да су се та рудишта налазила на подручју Горњег Вакуфа, други да је то било на ријеци Лашви, или пак у Громиљачкој котлини. Poucqueville је на примјер био мишљења да су се рудници на које би се односила Плинијева вијест налазили на ријеци Лашви, односно на њезином извору.[10]) Ами Бућ пак у своме дјелу пише: »Већ је Плиније тврдио да су Римљани имали златне руднике у Златници више Травника«.[11]) Дакако, то је далеко од Плинијеве вијести, јер како нам је познато, Плиније уопће не спомиње било који локалитет с тиме у вези, па ни Златницу код Травника.

Описујући трагове испирања злата на подручју Горњег Вакуфа, Anton Rücker и Bruno Walter износе мишљење да би се рудници из Плинијеве вијести могли односити на то подручје.[12]) Од свих аутора који су обрађивали тај проблем једино је Foullon узео у обзир трагове испирања злата у Громиљачкој котлини и повезао их са Плинијевим наводима.[13]) Како је речено, трагови испирања злата налазе се поред многих ријека и потока, али су особито бројни на ријеци Лашви и уз ријеку Фојницу, или, точније, у Громиљаку. Трагови рударења из рудних жила могу се наћи само у планинском дијелу Босне, особито на планини Враници, гдје је откривено неколико стотина пинга, али по опсе-

---

[10]) Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris 1826. p. 129.

[11]) Ami Bouè, *Europäische Turkei*, Wien 1889. sv. I. p. 340.

[12]) A. Rücker, o. c., p. 11, 19—28 i 82—93. Sr. B. Walter, o. c.

[13]) Foullon, *Über Goldgewinungstätten der Alten in Bosnien*, Jahrb. der k. k. geol. Reichsanstalt, Wien 1892. p. 48, 51 i d.

гу тих трагова може се рећи да је овај начин експлоатације знатно заостајао иза експлоатације испирањем из ријечних наноса.

Анализирајући све постојеће трагове експлоатације који су сачувани до данашњег дана, може се лако уочити и констатирати да су ти трагови најбројнији и најобимнији на подручју Громиљака код Кисељака. Представљени су громилама прекопане земље и испраног пијеска огромних размјера. Скоро дуж читаве Громиљачке котлине у дужини од неких 3.000 м сусрећу се веће и мање такве громиле. Ширина громиластог терена варира од 100—700 м, а висина појединих хрпа износи од 1—10 метара.[14]) Громиле су састављене углавном од ријечног облутка помијешаног са шљунком и земљом — материјал на који се наилази на читавом подручју котлине, што представља продукт алувијалних наноса са околних планина. Ове огромне громиле указују на то да су се ту обављали интензивни рударски радови, и то свакако у античко доба, пошто су се радови таквих размјера могли вршити само у римско доба, с обзиром на методу и организацију рада за потребе римске државе. Претхисторијска експлоатација не би могла оставити такве трагове нити изводити такве опсежне радове, а према тврдњи неких истраживача, експлоатација злата у Босни у средњем вијеку скоро да није ни постојала,[15]) те се сви трагови могу приписати једино римском добу.

Трагови експлоатације у долини Лашве нису концентрирани на једном мјесту, него су разасути дуж ријеке и њезиних притока. Најпознатији трагови са ових терена налазе се на горњој Лашви, Златном потоку, Дупском Долу, код Чошића, на читавом предјелу од Турбета до Травника те низводно уз Лашву до бусовачког моста. У Малом Мошуњу откривени су остаци талионице за злато, гдје се, без сумње, талило злато добивено на тамошњим теренима.[16])

Трагови на које се наилази око Горњег Вакуфа и на обронцима планине Вранице по својој обилности не могу се мјерити с траговима у Громиљаку и на подручју Лашве, што олакшава пут ка рјешавању и одређивању оних рудишта која би се односила на Плинијеву вијест у вези с количином добијеног злата у току једног дана. Говорећи о томе, Хофер (Hoffer) је изнио мишљење да се тај податак не би односио само на један локалитет него на сва рудишта у провинцији Далмацији. Ово мишљење завређује пажњу, али могло би се примити само у случају када бисмо знали да су сва постојећа рудишта експлоатирана у исто вријеме паралелно, што је мало вјеројатно из низа разлога. Ако бисмо поставили питање да ли су, на примјер, трагови екс-

---

[14]) Због великог броја оваквих громила, и само тамошње насеље је добило назив »Громиљак.«

[15]) Д. Ковачевић, *Трговина у средњовјековној Босни*, Дјела, књ. XVIII, Научно друштво Босне и Херцеговине, Сарајево 1961. стр. 143—145.

[16]) A. Rücker, o. c., p. 47—61.

плоатације у Громиљаку продукт интензивног рада или продукт рада који се обављао кроз дужи временски период, било би вјеројатније мишљење да је у питању интензитет рада, јер се радило овим системом: ако би се открило неко рудиште, особито ако је то било богато рудиште као што су била она која су се налазила на подручју средње Босне, тада су се радови на том локалитету максимално интензивирали. То је вјеројатније и тиме што се радило о племенитом металу, и то у вријеме када су потребе за златом постајале велике и када је радна снага била одвећ јефтина, тако да се нпр. на оваква рудишта могао упутити контингент од неколико тисућа радника, што је вјеројатно био и овдје случај. Подаци о експлоатацији у Далмацији односе се управо на вријеме раног царства, па када је Рим дошао у посјед овако богатих рудника, ту се сручила огромна радна снага, а као остатак тих радова остала су читава брда прекопане земље у Громиљаку. Узевши то у обзир, није без основе тврдња да би се Плинијева вијест односила управо на рудишта која су се налазила на подручју данашњег Громиљака, тим више што су златоносни наноси на томе терену много богатији постотком злата на тону пијеска (земље) у успоредби са узорцима с других терена гдје се нађу овакви трагови. Експлоатација је, без сумње, текла у континуитету, и то интензивирано, па Плинијевом податку о количини добијеног злата у дану, у ствари, није ни потребно прилазити с већом резервом.

Будући да су видни трагови оба начина експлоатације, тј. и испирања ријечног пијеска и копања из рудних жила, значило би да се у овој провинцији вршила двојака експлоатација. При томе се поставља питање који се систем експлоатације прво примјењивао. Било би реалније мишљење да су Римљани у Далмацији пришли прво експлоатацији испирањем ријечног пијеска, јер тај начин експлоатације, поред тога што је приступачнији, давао је и више резултата, и, можда, тек када су исцрпљена лежишта ријечних наноса пришло се копању рудних жила по планинама. То је вјеројатније због тога што је експлоатација на планинским теренима била везана уз годишња доба, тј. временски је била ограничена. Она се могла вршити једино тијеком љетних мјесеци, будући да су те планине већи дио године под снијегом, а и комуникације су отежане, па је тиме и експлоатација била онемогућена у потребној мјери. Ваљда, када су била исцрпљена лежишта из ријечних наноса, пришло се експлоатацији копањем из рудних жила, но до тога је, по свој прилици, дошло поткрај I, односно почетком II стољећа н. е., када је Рим дошао у посјед богатих дачких рудника, па се из тих разлога овај начин експлоатације није никада ни развио у некој већој мјери. У исто вријеме рудници злата у провинцији Далмацији губе свој значај, односно експлоатација тог метала у Далмацији замире, да би њезино мјесто сада заузела Дација, али само ако је у питању злато, док је Далмација и надаље остала позната, овога пута, по експлоатацији сребра, о чему ће даље бити ријечи.

У вези с експлоатацијом злата на подручју средње Босне за нас је особито вриједан онај податак који доноси Rücker, а који се односи на утврђене трагове талионице за злато, који су откривени у Дивљаку код Малог Мошуња. То је, без сумње, интересантан налаз и у томе бисмо, у ствари, морали гледати трагове само једног од низа таквих постројења, којих је морало бити више на овим теренима. За огромну количину рудног материјала који се добијао на споменутим теренима морале су постојати такве талионице на сваком рудишту, па било да је ријеч о Громиљаку, Горњем Вакуфу, планини Враници или неким другим мјестима.

Добијено злато се вјеројатно одвозило у Салону, а одатле у метрополу. Око цјелокупне организације, почев од копања, организације радне снаге, безбједности рудника до транспорта тог метала у Салону, бригу је водила посебна служба. Рудници и њихова експлоатација били су у рукама државе, па је и та цјелокупна организација била у њезиним рукама. Сједиште уреда те службе налазило се у Салони. Већ у Аугустово доба у Салони је био уред и сједиште управитеља за све руднике који су се налазили на подручју Илирика, на чијем је челу стајао »comes metallorum per Illyricum« или »procurator metallorum«, као што је нпр. био L. Domitius procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum.[17]) Уред таквог прокуратора окупљао је велики број разних чиновника који су имали разна задужења везана за организацију експлоатације — почевши од радова на терену до финалног депонирања метала у благајну. Касније, када је експлоатација овог метала узнапредовала, односно када је интензивирана до максимума постављен је засебан прокуратор за злато, као што је касније нпр. био прокуратор за сребро или жељезо. Ти прокуратори су нам познати са епиграфских споменика. Тако нпр. читамо »M. Ulpius Aug. lib. (ertus) Hermia proc urator) aurariarum . . .«,[18]) затим »Avianus (?) Aug. lib (ertus) auraria / r (um) / subro (curator)«.[19]) Исто тако познат нам је један commentariensis за злато: »Commentariensis aurariarum Delmatarum Aug (usti servus).«[20])

Будући да се злато са далматинских рудишта сливало у Салону, у том граду се развио и златарски обрт до знатне висине, те су златари имали и свој колегиум, који је стајао под заштитом Венере: »collegium fabrum Veneris«.

Држава је посветила посебну пажњу безбједности рудника, за што су биле ангажиране бројне војне јединице стациониране на стратешким мјестима с основним задатком да бде над сигурношћу рудника. У њезину компетенцију спадао је и надзор над радном дисциплином огромног броја радника по бројним руди-

---

[17]) CIL III, 1272, 8361.

[18]) CIL III, 1312. — cf. E. Ruggiero, Dizionario di antichità romane, Roma 1942. vol. IV. Parte I. p. 29.

[19]) CIL III, 1088.

[20]) CIL III, 1997.

штима. Остаци војничких натписа из Подастиња код Кисељака, из Вишњице код Громиљака, те трагови војних утврђења код Фојнице на градини Лагуми, код Горњег Вакуфа и код Малог Мошуња били би трагови боравка јединица које су биле стациониране у тим мјестима, односно средњобосанским рудиштима.

Једно од сљедећих важних питања јесте број радне снаге која је била ангажирана на експлоатацији по споменутим рудиштима. За сада тај број можемо само претпоставити ако узмемо у обзир Плинијев податак о количини добијања злата само у току једног дана. Нема сумње да се Рим користио свим расположивим радним средствима у ту сврху, па и припадницима неких илирских племена која су насељавала дотичну област — то нам спомиње и Флор када наводи како је Вибије присилио домаће племе на копање земље.[21]) Но то би се, без сумње, више односило на најраније доба експлоатације, односно на сами почетак, јер касније, када су радови на експлоатацији интензивирани и када је била потребна огромна радна снага, радници су допремани са свих страна, у већини случајева као робовска радна снага. О томе пише и пјесник Стације кад каже: » . . . када ћете љупком Лацију повратити далматинске планине . . .«[22]) обзиром на количину прекопане земље, односно количину испраног пијеска која се може наћи само на подручју Громиљака и која се процјењује на милијуне тона, можемо закључити колика је радна снага била потребна да би извела те радове, те се може рачунати на тисуће оних који су били ангажирани на том послу.

Рударску способност далматинских рудара Рим је још једном искористио, и то у време цара Трајана, када их је цар масовно пресељавао у новоосвојену провинцију Дацију, гдје су се такођер налазили богати рудници злата. Многи житељи Pirusta, Sardeata, грађани Aequuma, Splonuma итд., нашли су нову домовину у граду Alburnus maior, Ampelumu — средишту тамошњих рудника злата и управном мјесту за све руднике у тој провинцији. Постоји знатна епиграфска грађа која нам говори о томе како су многи житељи провинције Далмације досегли високе части у разним службама, те богатство у тамошњим градовима, али живећи далеко од своје домовине нису заборавили свој језик, обичаје и религију. Велики број имена на сачуваним споменицима, као Bato, Bradua, Dasas, Beusas, Plator, Planius, Scenobarsbus, Verzo i др. указују на илирски етнос из Далмације.

Развијена рударска традиција у провинцији Далмацији послужила је и при организацији дачких рудника, и први прокуратор за злато у Дацији био је исти онај који је прије тога био на тој истој дужности у Салони за далматинске руднике: »M. Ulpius Aug. lib (ertus) Hermia procurator aurariarum«.[23]) Везе између Далмације и Даније касније се развијају још више, у исто вријеме обје провинције су припадале истом царинском подручју,

[21]) Florus, o. c.
[22]) Statius, o. c.
[23]) C. Patsch, Dalmacija i Dacija, GZM. IX. (1897). p. 671.

па су често службеници из Далмације били премјештани у Дацију или обрнуто.[24])

Што се тиче власништва над овим рудницима ситуација је доста јасна, тим више јер је ријеч о експлоатацији племенитих метала. Ту је, без сумње, држава фунгирала као једини власник. При концу Републике, поред државних рудника (metalla publica), било је и приватних (metalla privata), али већ у доба раног царства опћа економска интенција римске државе била је усмјерена ка опћој етатизацији рудника, а када је ријеч о експлоатацији злата, етатизација рудника тог метала спроведена је без сумње прво. Будући да експлоатација далматинских рудника пада управо у то вријеме, може се рећи да су рудници у Далмацији били искључиво у државним рукама. Томе би у прилог ишао и Флоров податак, који у *Epitomata* пише: »... qui efferum genus fodere terras coegit aurumque repurgare...«, што значи да су већ први кораци око експлоатације тог метала на тлу Далмације били усмјерени од државе, јер је намјесник провинције водио ту организацију у корист државе, као што је био обичај и касније. Етатизирање рудника спомињу Тацит и Светоније, до чега је дошло и у вријеме цара Тиберија.[25]) Почев од II стољећа н. е. економско-политичка ситуација у римској држави је била таква да је држава и надаље фунгирала као једини власник над свим рудницима, укључујући ту и друге врсте руда. Неки, пак, извори спомињу издавање рудника злата у приватни закуп, али је сада тај закуп имао другачији карактер. Наиме, у овом случају, држава, као господар добара, може по потреби та добра да издаје у закуп, и то се строго разликује од приватног власништва, односно приватних рудника, од којих држава убире само уобичајени порез. У касном царству тај закуп се више односи на руднике жељеза, док је принцип издавања у закуп рудника злата био посебног карактера, те када се издају то се спроводи парцијално, системом ситног закупа, прије свега ради што ефектније контроле експлоатације, што није случај при издавању у закуп рудника жељеза. Надаље би се могло рећи да је до издавања у закуп рудника злата у Далмацији дошло тек у доба касног царства, тј. у вријеме када је експлоатација злата била редуцирана и кад се одвијала углавном по планинама системом копања рудних жила. О тим закупцима званим »coloni« имамо и епиграфских података. Тако на једном натпису који потјече из Рудника у Србији стоји: »P. Fundanio Eutychete et Ael. Muciano colon«.[26])

Већ се одавно поставило питање како је било могуће да Римљани одмах по окупацији приступе експлоатацији руда у провинцији Далмацији, и то на тако широком ареалу и у тако великом опсегу. Од проналаска рудишта до почетка његове експлоатације потребно је дуже вријеме, и брзо приступање експло-

---

[24]) Ibidem.

[25]) C. Tacitus, Ann, VI, c. 19. Sr: *Svetonije, Dvanaest rimskih careva,* (Tiberije), izd. Zagreb 1956. p. 49.

[26]) CIL III, 6313—8333.

MEDŽLIS ISLAMSKE ZAJEDNICE
ZENICA
biblioteka "Muhamed Seid Serdarević"

атацији далматинских рудника може се тумачити једино тиме да је на томе подручју постојала експлоатација злата и прије доласка Римљана у те крајеве, што значи да су лирска племена у доба своје самосталности експлоатирала злато и да им је служило у трговачкој размјени са другим народима. На тај начин Римљани су већ раније сазнали за далматинске руднике, њихов положај и богатство, и када су коначно запосјели тај териториј, приступају експлоатацији управо на истим рудиштима која су дотада експлоатирала илирска племена. Осврћући се на овај проблем, Anton Rücker је изнио мишљење да су илирска племена која су насељавала унутарњи дио касније римске провинције Далмације на велико експлоатирала злато, па узима чак да су се и борбе које су се водиле између Ардиејаца и Аутаријата водиле управо ради златних рудишта која су експлоатирана прије келтске провале на Балкан.[27]) Ово мишљење би било тешко слиједити, јер Страбон, који нам доноси ту вијест, о борбама између илирских племена, наводи да се та борба одвијала ради неких сланих извора која су се налазила на граници њихове територије, и нигдје не спомиње да је томе било узрок злато, односно рудници злата (Страбон II, 5, 11).

Данас знамо да су Илири били врсни рудари, и рударска традиција управо на овоме територију, гдје су се у римско доба обављали велики рударски радови на експлоатацији злата, вуче своје подријетло још из енеолитског доба, па кроз брончано, старије жељезно и латенско доба та традиција је егзистирала све до доласка Римљана. Ако су експлоатирали жељезо, бакар и друге метале, било би тешко замислити да Илири нису такође експлоатирали и злато. О старој илирској традицији рударења на подручју средње Босне свједоче налази и трагови те активности у Мрачају и Машкари,[28]) остаци талионичарских пећи на Градини на Врелу Раме,[29]) те велики број калупа за лијевање разних предмета који припадају разним добима.[30]) Када је у питању предримска експлоатација злата на подручју Босне, Ћиро Трухелка је био досљедан мишљењу да су Илири и те како експлоатирали тај метал давно прије него што су Римљани дошли у ове крајеве, па је био чак мишљења да су племена која су насељавала тај териториј, купујући јантар од других народа, давали свој производ за тај артикал, тј. јантар су куповали у замјену за злато. То је мишљење прихватљиво јер знамо да је у трговини нормална појава да се приликом трговинске размјене артикал купује оним артиклом који посједује друга страна. Народи Медитера-

[27]) A. Rücker, o. c., p. 1—18.

[28]) В. Ћурчић, *Прилози познавању прехисторијског рударства и талионичарства бронцаног доба у Босни и Херцеговини,* ГЗМ. XX. (1908). стр. 87.

[29]) Р. Ћурчић, *Градина на Врелу Раме, прозорског котара,* ГЗМ. XII. (1900). стр. 99—118.

[30]) О томе видјети у многобројним прилозима за претхисторијску археологију Босне и Херцеговине објављеним у разним бројевима ГЗМ у Сарајеву.

на, чије земље оскудијевају рудама злата, били су приморани да тај метал траже по ондашњем свијету. Ради тога грчки и фенички трговци плове у далеке непознате земље и залазе дубоко у унутрашњост тражећи тај метал код народа који су га посједовали.

Илирска племена која су насељавала подручје средње Босне, судећи према археолошким налазима на томе терену, имала су развијене трговинске односе са Грцима и Италицима, и то неколико стољећа прије него што су Римљани окупирали тај териториј. Богати налази у средњој Босни, прије свега локалитети на Гласинцу, садрже велики број предмета грчке провенијенције — камо су свакако доспјели трговачким путем, а да су Илири куповали те предмете за злато којим је обиловала њихова земља, мишљење је сасвим на мјесту. Рудни потенцијал њиховог територија давао им је могућност да се уз експлоатацију других метала баве и експлоатацијом злата, и чињеница да су Римљани наставили експлоатацију тога метала управо на истим локалитетима на којима су је прије њих спроводили Илири, разлог је да се нису сачували трагови предримске експлоатације, или ако јесу, тешко их је разликовати од каснијих трагова.

Везе Илира с народима културног свијета вуку подријетло из далеке прошлости и трагове тих веза, свједочанства трговинских односа, представљали би и нумизматички налази на територији Босне, па је на основу тих налаза Пач чак израдио карту претхисторијских комуникација на подручју Босне. Грцима је свакако било познато богато налазиште злата код Илира који су насељавали подручје данашње средње Босне; касније, уз грчке и друге трговце, долазе и италски, односно римски, па када је Рим дефинитивно постао господар овог дијела Илирика, одмах приступа експлоатацији златних рудника, што значи да је само настављена та експлоатација и да се само измијенио господар над тим рудницима. Схватљиво је да су Римљани већ у самом почетку спровели квалитетнију организацију рада тих рудника, интензивирали производњу, о чему нас извјештава и Плиније.

Какав је економски значај имало далматинско злато за римску државу, најбоље свједоче подаци римских писаца, а с тиме у вези је и значај те провинције за Рим. Важност далматинских рудника није се смањивала кроз читав период римског присуства, а када је експлоатација смањена или сасвим престала, тада се почињу јаче експлоатирати друге руде, на првом мјесту сребро и жељезо, метали који су исто тако имали велики значај, особито у доба касног царства, када је жељезо далматинских рудника служило поглавито за наоружање римских легија на дунавском лимесу, исто као што је жељезо галских рудника служило за наоружање легија које су биле стациониране на Рајни.

Према досада изнесеном може се рећи да је римска провинција Далмација у доба антике словила као богато подручје експлоатације злата и да су Римљани пришли тој експлоатацији одмах по дефинитивној окупацији те територије, односно њеног унутарњег дијела. Сачували су нам се многи трагови који свједоче да су

се ту изводили интензивни радови. Ти трагови су представљени прије свега брдима прекопане земље и испраног пијеска, као и остацима пинга по планинама средње Босне, а к томе долазе и дјела античких писаца који спомињу добијање злата у Далмацији. Анализирајући све околности те експлоатације, стјече се доста сигурно увјерење да су се ти рудници налазили на подручју данашње средње Босне, гдје су и констатирани трагови те експлоатације, и то углавном на подручју Фојнице, Громиљака, Горњег Вакуфа, у долини ријеке Лашве, те по планинама средње Босне.

Експлоатација сребра

Лежишта сребрених руда у провинцији Далмацији констатирана су у највећој мјери у рудоносном горју данашњег подручја Босне, у чему се особито истиче подручје Сребренице са богатим наслагама оловно-цинканих руда.[31]) Уз злато, у провинцији Далмацији се такођер експлоатирало и сребро. О тој експлоатацији имамо низ доказа — било да се ради о траговима на терену или о археолошком материјалу који говори о тој експлоатацији. Од теренских трагова на прво мјесто долазе остаци троске, трагови римских копова—окна, као и остаци рударских постројења или рударских агломерација. Судећи према тим траговима, који се сусрећу једино на територији данашње Босне, може се рећи да се у провинцији Далмацији експлоатирало сребро управо на томе подручју, као што је био случај и са златом. На многим локалитетима око Фојнице, Крешева, Горњег Врбаса, односно Горњег Вакуфа, те на планинама између Фојнице и Горњег Вакуфа, на подручју које је веома богато рудама сребра, могу се наћи трагови, како копова, тако и прераде руде. Ови потоњи трагови највише се налазе у троски, која је особито обилна на подручју Фојнице и Крешева, и мада се скоро на свим овим локалитетима наилази и на трагове средњовјековне експлоатације, римске трагове је могуће разликовати и распознати по томе што римска троска у већини случајева садржи археолошки материјал дотичног доба, као што су, најчешће, рударске лампе, новци, оруђе, алат или грађевни фрагменти, који непобитно свједоче да се ради о римским коповима. Због наставка експлоатирања на истим локалитетима и у средњем вијеку, на многим мјестима трагови су знатно уништени или се испреплићу са каснијим траговима, у чему се опет, као примјер, истичу локалитети око Фојнице и Крешева, подручја на којима се вршила интензивна експлоатација тог метала у средњем вијеку. У Остружници код Фојнице, те у Дусини, затим на подножју планине Погорјелице, констатирани су

---

[31]) F. Katzer, *Geologija*, p. 358—365. Sr: Ф. Туђан, *Наше рудно благо.* п. 130, 132 и 149; В. Walter, o. c., p. 93—147; Д. Тиболд, *Рударство у Босни и Херцеговини,* Рударски и топионичарски весник, бр. 38. Београд 1938. стр. 11; В. Симић, о. ц., стр. 139—142, 146—148.

рудокопи на више мјеста. У Остружници, у засутом копу, уочава се шири ров с траговима подзида, који одговара римској техници градње, а на истом мјесту пронађено је неколико римских рударских лампи. У Дусини, народ тога мјеста неколико ровова назива »Римине«, што би указивало на вријеме експлоатације тог рудника. Тако исто на планинама Зец, Шћит те на Враници могу се наћи многи рударски ровови који својом карактеристичном изградњом доказују да се ради о римској експлоатацији. Исти је случај и на подручју Горњег Вакуфа.

Како се на овом подручју средње Босне експлоатирало и злато, изгледа да се експлоатација сребра није никада развила до неке висине, поредећи то с неким другим крајевима исте провинције, а томе је главни разлог што је на подручју Фојнице, Крешева и Горњег Вакуфа била примарна и у првом плану експлоатација злата, а касније, када су исцрпљена лежишта златне руде експлоатација тога метала је пренесена у подручје богатије овом рудом, а то је данашња Сребреница.

Може се претпоставити из више разлога да се експлоатација сребра у провинцији Далмацији прва два стољећа обављала управо на средњобосанским рудиштима, јер касније, особито тијеком III и IV стољећа н. е., раде пуним интензитетом рудници у Сребреници, док о добијању сребра на томе подручју прије тога времена мало што знамо, па не знамо ни гдје је заиста био центар експлоатације тог метала у провинцији Далмацији у времену прва два стољећа н. е.

Када су Римљани чвршће запосјели ово подручје, било је све усмјерено на интензивну експлоатацију злата, па би се могло претпоставити да Римљани тада нису ни показивали посебан интерес за сребро, пошто су им много давали рудници злата, и зато, тек након смањене експлоатације злата, долази до интензивније експлоатације сребра. Знамо да су центри те експлоатације из тог доба били рудници у Сребреници са рударским центром у Домавији.

Истраживачким радовима у Сребреници, који су започели још 1883. године, којима је руководио Погачник и Радимски,[32]) показало се да су ту вршени опсежни радови на експлоатацији тог метала. Највише трагова је откривено на локалитету Мајдански Поток, Саска Ријека, на Градини те на другим мјестима ужег подручја Сребренице. Будући да су се и ту вршила ископавања у средњем вијеку, и ту се на многим мјестима испреплићу римски и средњовјековни трагови експлоатације, па су у већини случајева средњовјековним радовима уништени римски трагови. Констатирано је да су Римљани имали руднике углавном на сјевероисточној страни Кварц-планине, а карактер њиховог рударења огледа се у томе што су им рудокопи пространији, солиднијe су грађени, ровови иду праволинијски, за разлику од средњовјековних, који иду попречно. Идентифицирана је једна јама

---

[32]) Л. Погачник, *Стари рудокопи у Босни*, ГЗМ. II. (1890). п. 125—130. Ср: V. Radymski, *Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, GZM. III. (1891). str. 1—19.

са отвором високим три метра а широким два и пол, што одговара карактеру римске технике, тако да су у јаму могла улазити кола за извоз руде.

На саставцима Саске Ријеке и Мајданског потока откривени су остаци већег насеља с низом рударских објеката, а то је у ствари познати рударски центар рудника сребра у провинцији Далмацији — град Domavia. Између утврђених објеката у том граду пронађени су остаци једног објекта, који је означен као талионица.[33]) Поред тога нађени су још многи рударски предмети који указују на рударски карактер насеља. То су рударске алатке, примјерци оруђа, рударске лампе, грумење руде, наслаге троске, примјерци полуистаљене руде, разни одљевци и сл. На једном комаду олова сачуван је број XX, што се вјероватно односи на његову тежину од 20 фунти.

Као рударски центар племенитог метала, град је био лијепо уређен, утврђени су остаци свих репрезентативних муниципалних објеката, као терме, курија, трибунал, форум и др. У томе граду су боравили виши државни функционери који су водили бригу и надзор над експлоатацијом сребра и, с тиме у вези, а и стога што је имао обезбијеђена економска средства, град се могао изграђивати и развијати у стандардни римски муниципиј. Један натпис нам говори да је Domavia имала муницијални ранг за цара Александра Севера, а колонијом је постала за цара Требониана Гала (CIL III, 12728). Domavia, као центар експлоатације сребра у провинцији Далмацији, била је сједиште управитеља за све руднике на подручју провинције Панониje и Далмације, а то значи данашње подручје Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Штајерске, Аустрије до Бечке Шуме, те крајева Подунавља до ријеке Тисе. Натпис који нам пружа те податке нађен је у Сребреници и гласи: »L. Domitius Eros procurator metallorum Pannoniorum et Dalmatiorum«.[34]) Познат нам је још један прокуратор: »T. Claudius T. f. Papiria (X) enophon proc. argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum«,[35]) па: »Aurelius Verecundus v(ir) e (gregius) proc. argentariarum«.[36]) Из ових натписа можемо схватити значај овог рударског насеља. Поред тога што су у њему боравили прокуратори за сребро, ту је било и сједиште прокуратора за све руднике у споменуте двије провинције. Када је до тога дошло и из којих разлога, мало знамо, али се у томе свакако огледа значај далматинских рудника у римско доба.

Према епиграфској и нумизматичкој грађи која појече из Сребренице може се тврдити да се најинтензивнија експлоатација сребра на овоме рудишту обављала кроз читаво III стољеће те у првој половици IV стољећа н. е. Већина епиграфских споменика са овога терена припада том добу. Али морамо узети да се у Сребреници експлоатирало сребро у већој мјери него у Трајаново доба, мада из тога доба имамо мало доказа и трагова,

[33]) Л. Погачник, о. с., р. 129—130.
[34]) CIL III, 1272=8361.
[35]) CIL III, 7127=6575.
[36]) CIL III, 12736.

и експлоатација је трајала за све вријеме присуства Римљана, односно до најезде барбарских племена на Балкан, када рудници у Сребреници престају с радом и када је, по свој прилици, град Domavia био разорен.

Као рударски град, Domavia је била насељена разнородним етничким елементом који је ту дошао са разних страна римске државе. Уз аутохтоно становништво, радну снагу сачињавали су и радници допремљени из других провинција, па тако с једног натписа читамо да је ту било Грка, оријенталаца и других народа. Неки су ту боравили као разни стручњаци, неки као трговци или, пак, као обична радна снага. Већ смо навели да су ту радну снагу у првој фази експлоатације у већем броју сачињавали припадници домаћег становништва, док касније, када је експлоатација била интензивирана, долази до масовног прилива из других провинција. Без сумње да је и у овим рудницима било оних који су ту радили по казни »ad metalla«, а тежина ове казне види се и по томе што је названа и »poena proximi marti«. И то донекле оправдава постојање низа утврђења чији су трагови и остаци констатирани у рејону ових рудника, гдје су боравиле војне јединице које су имале, уз остале дужности, и ту да се брину за рад ове врсте радника.

С обзиром на тако опсежну експлоатацију сребрних рудника у Сребреници, намеће нам се питање: колико су ти рудници дали тог метала римској благајни? Трагови експлоатације на том подручју ипак дају могућност да се барем донекле одговори на то питање. Инжењер рударства М. Рамовић својевремено је покушао ријешити тај проблем системом површинских јамских карата старих рудокопа са израчунавањем кубикаже откопаног простора и процјеном квалитета откопане рудне масе према постојећим подацима о кретању садржаја метала на тону руде у појединим дијеловима рудишта. При томе је узета у обзир количина троске, те анализа њезиног састава. Том методом добијен је износ откопане руде од 780.000 тона, од чега би ишло на троску 250.000 т, док би количина добијеног метала износила око 120.000 т, плус 5000 т олова. Но треба узети у обзир да ова процјена није доведена до краја, односно није дата процјена ископане рудне масе која се односи само на римско доба, пошто је у овоме прорачуну обухваћена цјелокупна експлоатација, тј. и она из периода средњег вијека.[37]) Да бисмо добили точан износ добијеног метала који је ископан само у римско доба, била би потребна допунска анализа, гдје би се узели у обзир само римски трагови експлоатације, а, по свој прилици, то би се могло нешто лакше извести с обзиром да се управо на овом терену у најбољој мјери диференцирају римски трагови експлоатације од средњовјековних, за разлику од сличних терена на којима је то тешко диференцирати.

---

[37]) М. Рамовић, *Обим рударске дјелатности у сребреничком крају током римског доба и у средњем вијеку*, Чланци и грађа, књ. IV. Тузла 1960. стр. 33—42.

У погледу својине ових рудника намеће нам се исто питање као што је био случај и са рудницима злата. Но, и овдје је јасна ситуација: будући да се ради о племенитом металу, а о томе нам јасно говори и богата епиграфска грађа нађена на томе терену, може се рећи засигурно да су ти рудници били искључива својина државе. Њима су управљали државни функционери (procuratores argentariarum), којима је сједиште била Domavia. Боравак прокуратора одређене рудне гране на дотичном терену ушао је већ веома рано у праксу, па тако се једно вријеме прокуратор за жељезо налазио у Сисцији — близу познатих рудника жељеза на подручју Сане и Јапре. Међутим, то што се прокуратор за злато налазио у Салони а не на терену гдје се дотични метал добијао, припада традицији из оне ране фазе експлоатације рудника у провинцији Далмацији, а то је период раног царства када је Салона представљала у сваком погледу једини економско-политички центар на ширем регију овог дијела Балкана. Тек када је замрла експлоатација злата сви постојећи рудници стављају се под управу једног прокуратора, који је имао компетенцију за све руднике на територији Далмације и Паноније. До тога је могло доћи из низа разлога, можда и зато што су се највећи и најважнији рудници налазили на територији исте провинције, те постојање и одржавање три администрације за експлоатацију три различите руде у истој провинцији није нашло економског оправдања у одређеном времену, те су се те службе унифицирале под једну управу.

Слиједеће питање које се намеће јесте оно исто које смо постављали у вези с експлоатацијом злата: да ли је и у којој мјери постојала експлоатација сребра на овоме подручју прије римске окупације? Како је речено да су Илири имали и те како развијену експлоатацију злата давно прије доласка Римљана у ове крајеве, исто тако било је и са сребром. Римљани су, дакле, и у овоме случају само наставили експлоатацију, и то опет на истим мјестима гдје су прије тога ту експлоатацију изводила илирска племена. С тиме у вези Пач је изнио мишљење да је насеље које се налазило на мјесту гдје се у римско доба развио град Domavia епихорског подријетла, што би значило да је Domavia у претхисторијско доба имала улогу регионалног центра.[38]) Даље, у вези с тим проблемом, Есад Пашалић је истакао да би се тај центар могао заснивати на привредној бази, а то је, без сумње, било рударство, јер је подручје Сребренице у другом привредном потенцијалу сиромашно.[39]) Мишљења свих научника су оправдана. Њихову тачност потврђује и чињеница да се на многим илирским градинама по Босни налазе остаци и трагови металургије, а за нека градинска насеља с правом би се могло претпостављати да су имала доминантан положај у војно-политичком погледу и да им је привредна база била заснована свакако на рударству. Такви градински центри, по доласку Римљана,

---

[38]) C. Patsch, *Domavia*, PWRE. stup 1294.
[39]) Е. Пашалић, ГЗМ. н. с. IX. (1954). стр. 61.

били су окупирани и утврђени на римски начин, док је низ градина споредне важности био дисфортифициран и напуштен, те тако можемо пратити традицију тих старих, знатнијих илирских насеља са одређеном привредном основом. Можда је такав случај био и с градом Домавијом.

Да се сребро експлоатирало у Сребреници и прије Римљана, ишао би у прилог и онај налаз из претхисторијског доба који је откривен у Тузли.[40]) Наиме, тај налаз је једна посудица, на чијем се дну сачувало грумење руде галенита, тј. комад оловног сјајника. Како је познато, у близини Тузле нема руде галенита, а најближе рудиште откуда би се могла донијети јесте околица данашње Сребренице или Олова. То би могло послужити претпоставци да је та руда донесена, дакле, из сребреничког подручја камо је стигла путем трговинске размјене, а то значи да је још у доба далеке претхисторије постојала експлоатација сребрне руде на терену касније провинције Далмације и да је Илирима тај метал, уз остале, и те како служио у трговинском саобраћају с ближим или даљим сусједима.

На концу се може рећи да је провинција Далмација носила оправдан назив »рударска провинција«, а њезини златни рудници »Aurariae dalmaticae«. Осим тога, на њезином територију су се експлоатирали, поред злата и сребра, и други метали, од којих је највећи значај имало жељезо. Како је Рим показивао посебан интерес за рударске провинције, он је настојао да та експлоатација тече без икаквих сметњи или застоја, а то свједоче и многи остаци војних утврђења која су била лоцирана у близини појединих рудишта. Мада је та провинција била већ давно умирена и безбједна, на том територију Рим је за све вријеме држао одређен број војних јединица, које су имале искључиву улогу да војнички обезбјеђују рудишта. Било је врло честих случајева да су робови или осуђеници »ad metalla« који су радили по овдашњим рудиштима бјежали из радних јединица, и, удружени, касније су представљали опасност по рудник, њихове производе, или чак поједина насеља и угрожавале безбједност комуникација.

Како само експлоатација с огромним бројем разнородне радне снаге тако и војна политика учиниле су знатан културни утицај на домаће становништво или, опћенито, на овај териториј. Но, унаточ том привредном богатству, само подручје гдје се вршила експлоатација није имало готово ништа од тог богатства, док се провинцијална пријестолница Салона, захваљујући богатом залеђу, развијала све више у један јак привредно-културни центар, будући да се све богатство те провинције слијевало у тај град, а још више у царску пријестолницу Рим.

---

[40]) В. Ђурчић, ГЗМ. XX. (1908). стр. 83.

Мр Паво Живковић

МЛЕТАЧКА ТРГОВИНА БОСАНСКИМ РОБЉЕМ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Трговина босанским робљем била је до сада предмет занимања наших историчара, од којих треба споменути: А. Соловјева, Ћ. Трухелку, Г. Чремошника, В. Винавера, Ј. Стипанчића, С. Новаковића, Б. Петрановића, Д. Динић-Кнежевић и друге.[1])

Предмет овог рада је трговина босанским робљем које је већ крајем 13. стољећа доспјело у Италију, посредством дубровачких трговаца или домаћих људи.

Ово босанско робље потицало је добрим дијелом из редова патарена, па се и у изворима често осјећа наглашеност да је роб босански патарен »de genere servorum« и да је као такав био од рођења. Нису били ријетки случајеви да је неко био продат у ропство и поред тога што је припадао кршћанској вјери. Становништво из залеђа је хватано и продавано у робље. Ово робље је морало у Дубровнику или у италијанским градовима да доказује своју припадност кршћанској вјери да би, на тај начин, било ослобођено. Многима то никада није успјело, па су заувијек остали робови у Дубровнику или у неком од италијанских градова, међу којима нарочито треба истаћи Венецију.

Дубровник је био највећи купац босанског робља. Познато је да је у њему, као и неким италијанским градовима, постојала

---

[1]) В. Винавер, *Трговина босанским робљем током XIV века у Дубровнику*, Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику II, Дубровник 1953, 125—147. А. Соловјев, *Трговање босанским робљем*, Гласник Земаљског Музеја I, 1946, друштвене науке, 139—163. С. Новаковић, *Трговање робљем у српским државама средњег вијека*, Просвјета 9/1913. 46—54. В. Ђурчић, *Трговина робљем у средњем вијеку у Босни и Херцеговини*, Сарајевски нови лист 193, год. I, 1941. (23-XII-1941) Ј. Стипанчић, *Наши крајеви и трговина робовима*, Фрањевачки вјесник XXXV, број 6. Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању миграције нашег становништва у Италију током XIII и XIV века*,, годишњак филозофског факултета у Новом Саду XVI/1, Нови Сад 1973, 39—62. Ћ. Трухелка, *Државно и судбено устројство Босне у доба прије Турака*, Гласник Земаљског Музеја XIII-1901. 91—102. Ћ. Трухелка, *Још о тестаменту госта Радина и о патаренима*, Гласник Земаљског Музеја XXV, Сарајево 1913, 363—382. Г. Чремошник, *Извори за историју робља и сервицијалних односа у нашим земљама средњег вијека*, Историјско-правни зборник I, Сарајево 1949, 148—162.

установа ропства током читавог средњег вијека. Роб је сматран трговачким артиклом којим се увелико трговало. Према статуту одређена му је и цијена, а на њега се плаћала и царина као и на сваку другу робу. За сваког роба који је из Дубровника био извезен морала се платити царина у износу од једног перпера. Од ове суме један дио припадао је кнезу (четири гроша). Царина се плаћала на роба који је био већи од два лакта.[2]) Купљено босанско робље дубровачки трговци су препродавали у прекоморске земље, а највећи број купаца био је из Млетака.

У 13. стољећу Млечани су били ослобођени плаћања царине у Дубровнику, с обзиром да су били његови врховни господари. Имајући ово у виду, не чудимо се што су млетачки трговци били у великом броју купци робља у Дубровнику, а то робље је добрим дијелом потицало из Босне. Купљено робље и Млечани су препродавали у друге талијанске градове. Миланези су у Венецији куповали много робље, спомиње се цифра од 30.000 дуката вриједности купљеног робља у току само једне године.[4])

Сачуван је велики број података из посљедњих година 13. стољећа о продаји босанског робља у Венецију. Ово се објашњава тиме што тада започиње систематско вођење дубровачких пословних књига. Понуда робља које је у Дубровник пристизало из залеђа увелико је премашивала потребе Дубровчана, па је вишак преко њих доспио и у Венецију. У овоме су дубровачки трговци налазили добре приходе.

Прве вијести о извозу робља преко Дубровника потичу из средине 13. стољећа, тачније из 1253. године, када се конавоски кнез Чрномир жалио код Дубровчана да му је отето неколико људи (пет) и продато у ропство.[5]) Осим што је ово прва вијест о извозу робља, ово је уједно и први податак о насилном хватању становништва и продаји у ропство. Није искључено да је оваквих појава могло бити и нешто раније. Ипак је овакав начин стицања робља био споредан. Много једноставније се до робља долазило под изговором да се ради о патаренима, који су били непресушни извор богаћења хватањем робља. На жалост, подаци из 13. стољећа не говоре много о томе ко су ти људи из Босне који су продавани у робље. Најчешће се они именују као роб или робиња из Босне.

Велики број робова поријеклом из Босне, Усоре и Врбаса у току 1281. године, путем трговине, доспио је у Венецију. У току споменуте године Млечани су купили око 20 робова и робиња који су потицали из ових крајева, по цијени од 5,5 до 10,5 солди.[6]) Једна од продатих робиња је и Милоста из Босне, продата

---

[2]) К. Н. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд 1899, 136.

[3]) Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва*, 40.

[4]) В. Ћурчић, *Трговина робљем у средњем вијеку у Босни и Херцеговини*, 17.

[5]) А. Соловјев, *Трговина босанским робљем*, 143.

[6]) Хисторијски архив у Дубровнику: Debita Notariae I, f, 38', 21-I-1281.

Петру Мауро из Венеције.[7] Робиња Дева, поријеклом из Усоре, продата је Николи Парадисо из Венеције за 8,5 гроша,[8] а робињу Тикославу купио је Млечанин Фурлано Басилиа за седам гроша.[9]

И наредне, 1282, године Млечанима је продато много босанског робља. Спомиње се цифра од око 20 робова и робиња.[10] Продато робље је и овога пута највећим дијелом потицало из Босне, али се у изворима сусрећу и робиње из Ливна, Усоре, Врбаса, Сане и Хума. Робље је продавано по цијени од 4 до 16 солида. Између осталих робиња из ове године су Стоисава из Босне, продата извјесном Франциску из Венеције за 15 гроша,[11] и робиња Милоста, поријеклом из Врбаса, која је продата Млечанину Леонардо Кобо за 12 гроша.[12] Млечани су у овоме периоду раније куповали мушко робље, које им је било потребно као послуга на бродовима. Због тога су ово робље плаћали двоструко, па и троструко више него остало.[13] Роб по имену Обрад из Босне продат је Ивану Вириди из Венеције,[14] а Радосав из Босне продат је Млечанину Ивану Виктурију за 10 динара и три гроша.[15]

Нешто мање босанског робља продато је Млечанима у току 1283, године. У изворима се спомињу само три случаја куповине босанског робља од стране млетачких трговаца, међу које спада и роб Добре из Босне, кога је купио Антоније Талиперо из Венеције за 10 гроша.[16] Свеукупно је из Босне у току 1283. године продато 14 робова и робиња, од чега само из Босне 12, а два су из Сане. Цијена им се кретала од 4 до 15 гроша.[17] Из Сане је и робиња Боса, продата Млечанину Филипу Боно за 20 динара.[18] Овако бројна продаја босанског робља у току ових неколико година може се објаснити глађу која је захватила унутрашњост. Глад је натјерала добар дио становништва да се продаје у ропство, или да продају своју дјецу, и на тај се начин прехране. Случај Милосте, жене Прибоја из Хума, то најбоље илуструје. Она се продала у ропство, па ју је за пет солида откупила Дубров-

---

[7] Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва,* 42.

[8] Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи* (1278—1301) I, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Београд 1938, 46.

[9] Исто, 46.

[10] Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва,* 42.

[11] Хисторијски архив у Дубровнику: Diversa Cancellariae I, f—101', 29-VIII-1282. (даље: Div. Canc.)

[12] Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 88.

[13] Ћ. Трухелка, *Још о тестаменту госта Радина,* 268.

[14] Div. Canc. I, f—103,, 5-IX-1282. Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 89.

[15] Div. Canc. I, f—104', 19-IX-1282. Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 90.

[16] Div. Canc. I, f—122, 29-III-1283.

[17] Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 99—115.

[18] Div. Canc. I, f—129', 10-VI-1283.

чанка Богдана, због чега се Милоста обавезала да ће је служити док јој не исплати дуг.[19])

Ових година је, по свему судећи, морало бити продато много више људи из Босне него што то говоре званичне књиге. Добар дио трговаца је настојао да искористи тешку ситуацију и на лак начин дође до робља. Зато нису ријетки случајеви хватања људи и бесправне продаје у ропство, што су чинили страни трговци долазећи у херцеговачка села и одводећи радну снагу. Један дио људи из Босне извожен је у Венецију и преко неретљанског трга, иначе познатог тржишта робљем. Подаци о овоме су, на жалост, фрагментарни.

У овој врсти трговине не судјелују само Дубровчани. У Републици св. Влаха своје робље продају и трговци из унутрашњости. Осамдесетих година 13. стољећа у Дубровнику су се могли срести и људи из Рудина, Хума и Требиња. Млетачким трговцима они су продали неколико Босанки по доста ниској цијени, од 2 до 7,5 гроша.[20]) Једна од њих је и Јарислава из жупе Вечерић, коју је купио Никола Балбиј из Венеције,[21]) а друга је Добросава из Босне коју је продао Лука златар из Сплита Млечанину Петру Балду.[22]) Доброта Радишић из Требиња продао је своју робињу Милославу из Босне Марку Гвилелнију из Венеције за десет гроша,[23]) а извјесни Иван Ново из Венеције купио је робињу Тикосаву из Босне за 13 гроша.[24])

Године 1289. у Дубровнику је млетачким трговцима продато неколико Босанки посредством дубровачких поданика. Дубровчанин Радин продао је робињу Радославу из Сане извјесном Филипу из Венеције за шест гроша.[25]) Исти трговац је продао још једну робињу млетачким трговцима, била је то робиња Первица из Босне, коју је купио Марин Лонари из Венеције за 4 гроша.[26]) И робиња Радоста из Босне продата је Млечанину Ивану Бофо за 12 гроша.[27])

За посљедњу деценију 13. стољећа нема података о млетачкој куповини босанског робља, али то не значи да је и није било. Трговина робљем је била у опадању, што потврђују и подаци за 1300. годину, када је из Босне у Венецију извезено само три роба.[28]) Чини се да је основни разлог стагнације у трговини робљем престанак глади, због чега је опала и понуда робља. Ово је био и један од основних разлога пораста цијена, тако да је робље продавано по вишим цијенама. Најнижа цијена која се

---

[19]) Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 74—75.

[20]) Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва,* 42.

[21]) Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 39.

[22]) Исто, 43.

[23]) Исто, 65.

[24]) Исто, 65.

[25]) Исто, 73.

[26]) Исто, 84.

[27]) Исто,84.

[28]) Д. Динић—Кнежевић, *Прилог проучавања миграција нашег становништва,* 43.

у изворима сусреће износила је 16 перпера, а било је случајева кад је робље продавано и по цијени од 27 перпера. То је доказ да је робље углавном служило за кућне послуге и да је због тога опао интерес за мушко робље (радну снагу). И поред овако високе цијене робља један мушкарац из Босне, по имену Милослав, продат је 1300. године, Млечанину Амистаку Тривисану за свега шест перпера.[29]) Робиња Драгана Радостић из Босне купљена је за 20 перпера, а купио ју је Иван Лелокуле из Венеције.[30]) Споменути Млечанин Амистако Тривисано купио је робињу Деву из Босне за 22 перпера.[31])

Још мањи број робова из Босне доспио је у Венецију у току 1301. године. Спомиње се само један случај продаје роба из Босне млетачким трговцима. Била је то Радоста из Босне, продата у Дубровнику већ раније споменутом млетачком трговцу Ивану Лелокуло.[32]) Од тада па надаље престаје масовни извоз робља из Босне с обзиром да се свим страним трговцима, па и самим Млечанима, више исплатило узимати у вишегодишњу службу слободне радне снаге уз минималну накнаду. Робљем се, мада у мањој мјери, трговало и даље. Ово потврђује и податак роба Бољена из Босне, који је 1314. године био продат у Дубровнику млетачком поданику Матеу Ћирурћо.[33])

У периоду од 1320. године па све до 1353. нема података о продаји босанског робља Млечанима. То не значи да трговине робљем из Босне није ни било. Робље је кријумчарено да би се избјегло плаћање царине. Због ове појаве Мало вијеће у Дубровнику је неколико пута понављало одредбу којом се забрањује дубровачким трговцима, а трговина робљем. Забрањено им је да на својим баркама превозе робље преко мора.

У другој половини 14. стољећа легална трговина робљем је поново оживјела. Већ 1352. године Млечанин Ђорђи купује Босанку Хвалицу за 20 перпера.[34]) Шездесетих година 14. стољећа у изворима сусрећемо неколико случајева куповине босанског робља од стране Млечана. Радоје Радишић из Бистрице продаје своју робињу Каприцу Ђорђу Гуро из Венеције за 16 перпера.[35]) Робиња је продата 1365. године. Радић Обрадовић продао је своју робињу 1369. године Млечанину Марку Бонцију за 20 перпера. Робиња се звала Дражица и поријеклом је из Босне.[36](Горе споменути Марко Гуоро купио је робињу Станку Славогостић за 6 перпера.[36]а)

---

29) Г. Чремошник, Канц. и нот. списи, 176.

30) Исто, 173.

31) Исто, 179.

32) Исто, 178.

33) В. Винавер, *Трговина босанским робљем током XIV века*, 136.

34) Div. Not. VII, f—18', 31-V-1352. М. Динић, *Из дубровачког архива III*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XXII, Београд 1967, 32. (даље: М. Динић, *Из дубровачког архива III*)

35) Хисторијски архив у Дубровнику: Vendita Cancellariee II, f—2, 13-X-1365. (даље: Vend. Canc.)

36) Vend. Canc. II, f—21, 25-V-1369.

36-а) Div. Not. VII, f—63, 12-XI-1353. М. Динић, *Из дубровачког архива* III, 32.

Од Дубровчана који су често препродавали странцима босанско робље истиче се трговац и дипломата Жоре Бокшић. Извозећи из Босне олово и друге метале, извозио је и робље које је препродавао Дубровчанима или Млечанима. Сестре Мирославу и Гојиславу из Бријеснице продао је споменути Жоре Дубровчанину Марину Гундулићу, а овај их је препродао становнику Венеције Симону Алипрандију, поријеклом из Милана.[37]) Ипак је препродаја босанског робља за овог истакнутог дубровачког трговца била ситнији посао од трговине металима из Босне.[38])

У деветој деценији 14. стољећа Млечане поново сусрећемо као купце босанског робља. У изворима се за овај период спомиње робиња Велислава, коју је купио Млечанин Никола Контарино од Бутка Твртковића из Босне за тринаест дуката.[39]) Млетачки трговци у својим дневницима нотирају куповину већег броја робља. Један од тих је и Никола Балдовинети, који је у свом дневнику, између осталих робиња које је купио, забиљежио и двије робиње: Веронику и Доминику, купљене 1389. године у Брезини.[40])

Осим Млечана, који се активно баве трговином робља, добар дио их је у Дубровнику у пролазу куповао по некога роба или робињу. Мало података има за оне случајеве продаје робља за које су склапани званични уговори о продаји. И поред свих забрана, добар дио робља је извожен тајно. У ово нас увјеравају спорови вођени пред дубровачким судом. Било је случајева када је добар дио кршћанки продат у робље као патаренке па су морале тражити заштиту дубровачког суда да би биле ослобођене. Један од таквих примјера је и случај трију робиња Босанки: Грлице, Стојне и Твpдиславе, које су купљене као патаренке и 1393. године се, због њиховог доказивања о припадности кршћанској вјери, у дубровачком суду води спор, до коначне одлуке да све три буду ослобођене пошто су биле кршћанке.[41])

У посљедњој деценији 14. стољећа у изворима о робљу продато босанско становништво се често спомиње као патаренско. Једна од патаренки је и Драгослава, продата Млечанину, златару Марку Симону. Споменуту робињу продао је у Брштанику Брајан Микулић.[42]) Ова врста робља давала је пуну сигурност у трговини без опасности доказивања кршћанског поријекла, а самим тим и њиховог ослобађања. Крајем деведесетих година још једна патаренка продата је млетачком трговцу. Гојна, кћи Радоја

---

[37]) Vend. Canc. II, f—39, 25-X-1375. М. Динић, *Из дубровачког архива* III, 81.

[38]) Д. Ковачевић, *Жоре Бокшић, дубровачки трговац и протовестијар босанских краљева,* Годишњак друштва историчара БиХ XIII, Сарајево 1962, 297.

[39]) Хисторијски архив у Дубровнику: Liber Dotium II, f—22, 8-XI-1385.

[40]) E. Radocauachi, *Les esclaves en Italie du XIII au XVI siècle,* POX, 79/1906/390-391.

[41]) М. Динић, *Из дубровачког архива* III, 161. В Винавер, *Трговина босанским робљем,* 137.

[42]) Libri Dotium II, f—57, 7-X-1397. М. Динић, *Из дубровачког архива* III, 155.

ретичке вјере — од стране млетачког кнеза у Котору, Лоренца Вигуриа, за 15 дуката.[50]) Горе споменута робиња је била власништво војводе Стефана Вукчића-Косаче, а продао ју је његов цариник.

У вријеме провале Турака у Босну трговина босанским робљем све више постаје уносан посао и за Турке. У 15. стољећу многи власи хватају становништво и продају га у робље. Међутим, Млечани након забране која је спроводена почетком 15. стољећа, окрећу се другим тржиштима, и снабдијевају се робљем хватајући Турке, Црнце, Сарацене и друге.

RESUMÉ

LE COMMERCE VENITIEN DES ESCLAVES BOSNIAQUES AU MOYEN AGE

Dans l' ouvrage sous le titre mentionné, on a présenté le commerce des esclaves bosniaques à partir du 13e siécle (date des premiéres données) jusqu'à la fin du 15e siècle. Le commerce le plus développé de ce genre date du dernier quart du 13e siècle. C' est déjà au 14e siècle que l' on remarque une stagnation dans le commerce des esclaves bosniaques de la part des Vénitiens. Le plus souvent, les esclaves bosniaques arrivaient aux Vénitiens par l' intermédiaire des habitants de Dubrovnik, mais il y avait des cas où les Bosniaques vendaient eux-mêmes ce genre de marchandises aux Vénitiens. Dans la deuxiéme moitié du 14e siécle apparatt un commerce illégal d'esclaves bosniaques auquel les habitants de Dubrovnik et les rois bosniaques essayèrent de mettre fin par des décrets. Pendant les conquêtes des Turcs, les Vénitiens sont de moins en moins acheteurs d' esclaves bosniaques en Bosnie. Ils préfèrent les autres marchés en achetant des esclaves parmi les Zinzares, les Turcs et les Sarazins.

---

[50]) В. Винавер, *Трговина босанским робљем током XIV века у Дубровнику*, 151. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века*, Београд 1926, 119.